

Kirjaston vapaus ja vastuu

Pekka Heikkinen

Tekijänoikeudet ovat puhuttaneet kirjastoja tiiviisti runsaan vuosikymmenen. Erityisesti elektroniset aineistot ja verkkoympäristö ovat tuoneet uudenlaisia pelisääntöjä siihen, miten kirjastot joutuvat säätelemään asiakkaidensa aineistoihin pääsyä. Avoimen tiedonsaannin periaatteita ei kaikilta osin voida puolustaa myöskään muiden lakien suojaamista syistä - osa aineistoista saattaa esimerkiksi olla lain mukaan salassa pidettävää.

Ensimmäinen opittava asia tekijänoikeuden perusteet –luennolla on se, ettei tekijänoikeus suojaa fyysisiä teoskappaleita, kuten kirjoja tai tallenteita, vaan teosta tekijän ilmaisuna. Arkiajattelun tasolla yhteys fyysisiin teoskappaleisiin on kirjastoissa silti säilynyt poikkeuksellisen pitkään. Kirjastojen (”lainastojen”) keskeinen toimintamuoto kun on ollut nimenomaan fyysisten teoskappaleiden lainaaminen. Kirjoja ja tallenteita on voitu tarjota yleisölle näennäisesti tekijänoikeuden säännösten estämättä.

Vasta 1990-luvulla, digitaalisten tallenteiden ja verkottumisen myötä, kirjastoissa toden teolla törmättiin tekijänoikeuden asettamiin rajoituksiin. Monet näistä, kuten vaikkapa kielto valmistaa digitaalisia kopioita asiakkaalle, tuntuvat kirjastotoiminnan näkökulmasta järjettömiltä.

Herätys karuun todellisuuteen on koittanut viimeistään e-aineistojen myötä. Toisin kuin fyysisten teoskappaleiden, e-aineistojen osalta tekijän yksinoikeus kieltää teoksensa käyttö ei raukea. E-aineistojen saattaminen yleisökäyttöön ei täten ole mahdollista suoraan lain nojalla, vaan siitä on erikseen sovittava oikeudenhaltijoiden kanssa. Kirjastoissa tämän on pelätty uhkaavan kansalaisten tasa-arvoista pääsyä informaatioon.

Verkossa oikeus tietoon mutkistuu

Tutkijoiden on usein vaikea ymmärtää, mikseivät aineistot ole vapaasti kotikoneilta käytettävissä,

kun tekniset mahdollisuudet tähän kerran ovat jo olemassa. Emeritusprofessori Yrjö Varpio käynnisti viime syksynä Helsingin Sanomien mielipidesivuilla keskustelun Kansalliskirjaston vanhojen sanomalehtikokoelmien saattamisesta nykyistä laajempaan tutkimuskäyttöön. Kansalliskirjaston ja Kopioston yhteinen vastaus oli, että neuvotteluja aineistojen käytettävyyden lisäämiseksi käydään parhaillaan hyvässä yhteistyön hengessä.

Uusimman haasteen asettaa tiedon louhinta-tekniikoiden kehittyminen. Tieteelliset kirjastot ja arkistot hallinnoivat jo nykyään mittavia informaatiomassoja. Tutkijat voisivat hyödyntää digitoituja datamassoja mm. kielentutkimuksessa monin tavoin.

Tekijänoikeus ei itsessään tätä rajoita datamassojen hyödyntämistä, mikäli aineistoja käytetään vain yksittäisten sanojen ja lyhyiden tekstinpätkien tasolla. Tekijänoikeus ei suojaa dataa tai faktoja sinällään, vaan ainoastaan ilmaisun omaperäistä muotoa. Datamassan hyödyntäminen edellyttää kuitenkin sen siirtämistä kirjaston ulkopuolelle ja tämä onkin jo sitten luvanvaraista toimintaa.

EU:n komissio on tänä keväänä käynnistänyt keskustelut (”stakeholder dialogues”) tekijänoikeussääntelyn uudistamiseksi. Myös kirjastot (EBLIDA) ovat mukana keskusteluissa. Tiedon louhinta on eräs tämän selvityshankkeen painopistealueista.

Kirjastojen oikeudet verkkoaineistoihin

Tulevaisuudessa kirjastot eivät välttämättä enää ensi sijassa omista kokoelmiaan, vaan lähinnä välittävät aineistoihin käyttöoikeuksia. Opetus- ja kulttuuriministeriön *Tekijänoikeus 2012 -muistiossa* kirjastot on suoraan rinnastettu muihin verkkoympäristössä toimiviin välittäjiin, kuten teleoperaattoreihin tai internet-palveluiden tarjoajiin.

Rinnastus on vaarallinen. Kirjastojen yhteiskunnallinen tehtävä on täysin erilainen kuin kaupallisten toimijoiden. Onkin syytä pitää huoli siitä, ettei valmisteilla olevaa verkkopiratismiin torjumista ja tekijänoikeuksien täytäntöönpanon tehostamista koskevaa sääntelyä miltään osin uloteta muistiorganisaatioiden toimintaan.

Tietoverkoissa toimittaessa törmätään aiempaa useammin ns. kiperiin tapauksiin. Näissä joudutaan punnitsemaan vastakkain kahta oikeutta: esimerkiksi tutkijan oikeus päästä käsiksi tutkimusaineistoihin joutuu helposti ristiriitaan samaan aineistoon liittyvien tekijän yksinoikeuksien kanssa.

Salainen ja julkinen aineisto

Tietosuojaan ja aineistojen salassapitoon liittyvät kysymykset tulevat oletettavasti jatkossa muodostamaan kirjastoille vielä tekijänoikeuttakin suuremman haasteen. Tämä on jo havaittu opetus- ja kulttuuriministeriön Kansallinen digitaalinen kirjasto -suurhankkeen valmisteluvaiheessa.

Näitä kysymyksiä kokoonnuttiin viime joulukuussa pohtimaan STKS:n kirjastojuridiikkaryhmän järjestämään seminaariin, jonka otsikkona oli ”Kirjastot kansalaisvapauksien puolustajina”. Otsikon muotoilu herätti kysymyksiä. Miksi puhuttiin kansalaisvapauksista, eikä tutummin kansalaisoikeuksista?

Pääosin nämä tarkoittavatkin samaa. Valitun otsikon taustalla oli juridinen erottelu negatiivisiin ja positiivisiin perusoikeuksiin. Kirjaston keskeisenä tavoitteena on lähinnä turvata kansalaisen suojattua vapauspiiriä ulkopuolisten loukkauksilta.

Kirjastolaitos ei pyri (ainakaan välittömästi) turvaamaan kansalaisten positiivisia oikeuksia, kuten vaikkapa äänioikeutta tai oikeutta poliittiseen osallistumiseen. Vastaavasti kirjastojen veloitteena on pyrkiä turvaamaan yksittäisten asiakkaidensa anonymiteetti, ”oikeus lukea nimetömänä”. Sen sijaan ne eivät pysty takaamaan asiakkaillensa oikeutta päästä kaikkeen näiden haluamaan aineistoon.

Kirjastot tietoon pääsyn rajoittajina

Joissain - sinällään aina poikkeuksellisissa - tapauksissa kirjasto saattaa joutua myös rajoittamaan asiakkaidensa pääsyä informaatioon. Kansalliskirjastossa säilytetään myös aineistoa, johon pääsyä on rajoitettava lain salassapitosäännösten nojalla. Eräs esimerkki ovat vapaamuurarimatrikkelit, joiden käyttöön saattamisesta on vuosikymmenien kuluessa väännetty kättä useamman kerran. Viimeksi asia nousi esille Yleisradion MOT-ohjelmassa tammikuun lopulla.

Vapaamuurarimatrikkeleiden, samoin kuin monien muidenkin yksityiselämän piiriin kuuluvien tietojen osalta on kirjastossa jouduttu punnitsemaan, suojataanko aineistossa esiintyvien ihmisten yksityisyyden suoja, vai toimittajien pääsyä informaatioon. Kansalliskirjaston linjauksena on toistaiseksi ollut, että vapaamuurarimatrikkelit ovat julkisuuslain 24§ nojalla salassapidettävää aineistoa. Tällaiseenkin aineistoon voidaan silti hakemuksesta myöntää pääsy, kuitenkin ensi sijassa vain tutkimustarkoituksiin.

Toinen tuore esimerkki hankalasta punnintatilanteesta on kansanedustaja Jussi Halla-ahon tapaus. Kansalliskirjasto on jo useamman vuoden ajan haravoinut kulttuuraineistolain velvoittamana poikkileikkauksen suomalaisista www-sivustoista. Sen jälkeen, kun Korkein oikeus oli katsonut kansanedustaja Halla-ahon syyllistyneen blogikirjoittelussaan rikoslaissa tarkoitettuun vihapuheeseen, tuli Kansalliskirjastossa pohdittavaksi, miten tulisi toimia yleisölle avoimen verkkoarkiston osalta. Lyhyen punninnan jälkeen kyseiset lausumat päätettiin vetää pois avoimesta

yleisökäytöstä. Vihapuheen osalta sananvapauden suoja on niin heikko, että muut intressit arvioitiin tapauksessa painavammiksi. - Samalla on tarpeen korostaa, ettei sivuja tuhottu, vaan ne ovat edelleen tutkijoiden käytettävissä.

Tietosuoja ja itsemääräämisoikeus

Toimittaja Johanna Korhonen kirjoitti alkuvuonna Helsingin sanomissa – runsaasti lainausmerkkejä viljellen – ”yksilöiden tietosuojasta” ja ”itsemääräämisoikeudesta”. Korhosen mukaan yksilön itsemääräämisoikeuden korostus voi äärimmilleen vietyä johtaa mielettömiin tilanteisiin. Esimerkkinä hän mainitsi alzheimer-potilaan, jonka vaimolle ei annettu tietoja miehen saamasta diagnoosista.

Korhonen on tietysti oikeassa, mitä ääritapauksiin tulee. Näiden varalta henkilötietolakiin on kuitenkin jo kirjattu mm. poikkeussäännös, joka mahdollistaa tietojen käsittelyn myös ilman yksilön suostumusta, tämän elintärkeän edun suojaamiseksi. Ulkopuolisen on usein myös vaikea arvioida, mitkä tiedot joku toinen kokee intiimitteensä piiriin kuuluvaksi. Eräs esimerkki tästä on syntymävuositietojen julkistaminen tietokannoissa. Tämä tuli mahdolliseksi vasta, kun Kansalliskirjasto oli useampaan otteeseen kirjelmöinyt asiasta tietosuojavaltuutetun ja oikeusministeriön tietosuojalautakunnan kanssa.

Korhosen kannanoton tekee mielenkiintoiseksi se, että hän itse on vastikään voittanut hovioikeudessa kanteen, jonka perusteena oli työsyryntä. Korhonen lieneekin samaa mieltä ainakin siitä, että työnhakijan ”itsemääräämisoikeutta” on aiheellista turvata kieltämällä työnantajalta mahdollisuus työhaastattelussa edes kysyä yksityiselämän piiriin kuuluvaksi katsottavia tietoja.

Tietosuoja ja vapaa tiedon saanti

Tietosuojaan, kuten muihinkin perusoikeuksiin, liittyvissä kysymyksissä minäkeskeinen ja ns. terveeseen järkeen nojaava ajattelu johtaa yleensä harhaan. Toki voi olla syytä harkita, olisiko omaisten ja perheen oikeutta saada tietoja yksilön

terveydentilasta laajennettava. Kirjastoissa uhkana ovat silti ennemminkin teknokraattiset tietojärjestelmien tehostamishankkeet, jolloin toisessa vaakakupissa eivät ole yksilön oikeudet, vaan korkeintaan tekniikan antamat mahdollisuudet palveluiden tehostamiseen. Tällaisissa tilanteissa ratkaisun tulisi olla selvä: kirjastot ovat puolustamassa asiakkaidensa oikeutta vapaaseen ja yksityiseen viestintään avoimessa yhteiskunnassa.

Tietosuoja jättää kirjastoille jää vielä vähemmän pelivaraa kuin vaikkapa tekijänoikeus. Vaikka ns. suuri yleisö olisi valmis hyväksymään tietyn hallitun riskinoton ainakin vanhemman aineiston osalta, olisi tietoista yksilön tietosuojan loukkausta paljon vaikeampaa perustella jälkikäteen. Tällöin pelissä eivät ole vain joidenkin toisten (”tekijöiden”) varallisuusoikeudet, vaan itse kunkin oikeus päättää itseään koskevan informaation käytöstä.

Euroopan unioni on valmistelemassa uutta tietosuoja-asetusta, joka julkistettaneen jo tämän vuoden aikana. Uudistus tulee kiristämään tietosuoja-asetusta nykyisestäään. Uusi asetus sisältänee myös säännöksen yksilön ”oikeudesta tulla unohdetuksi”. Tämä antaisi yksilöille oikeuden vaatia lehdistöä poistamaan itseään koskevat maininnat arkistoistaan.

Ehdotus sinällään on yksilön näkökulmasta ymmärrettävä, jos ajatellaan vaikkapa tilannetta jossa vanhat ja jo sovitettut synnit ja nuoruuden hairahdukset nousevat digitaalisuuden myötä uudelleen julkisuuteen. Internetillä on hyvä muisti mutta huono huumorintaju, kuten tietosuojavaltuutettu Reijo Aarnio on todennut. Muistiorganisaatioissa ehdotus on sen sijaan ymmärrettävästi herättänyt huolta siitä, että uudistus johtaisi kansallisen kulttuuriperinnön sisällölliseen sensurointiin.

Luovan alan luokkataistelu vai yhteinen hyvä

Kädenvääntö informaation vapaudesta on saanut samoja kansalaisliikkeen piirteitä kuin ympäristöliike aikoinaan. Teemana se onnistuu ympäristö-

liikkeen tavoin aktivoimaan myös muutoin poliittisesti passiivisen nuorison. Tämä kävi ilmeiseksi, kun tekijänoikeuslakia muutama vuosi siten muutettiin (ns. Lex Karpela).

On todennäköistä, että vahvoja vastakkaisia latauksia sisältävät asetelmat tulevat lähivuosina yleistymään. Mikä on kirjastojen rooli tässä keskustelussa – ja onko sitä?

Eräs esimerkki: kirjoitin joku aika sitten lehtijutun, jossa mm. kritisoin kulttuuriministeri Paa-vo Arhinmäen lanseeraamaa iskulausetta ”luovan alan luokkataistelusta”, eli tarpeesta suojata yksittäisiä luovan tekijöitä suhteessa media-alan suur yrityksiin. Tämä kielikuva on epätäydellinen ja jopa haitallinen, se kun ei millään tavoin huomioi muistiorganisaatioiden tärkeää roolia tietoyhteiskunnassa. Näiden toimintaa taustoittamaan soveltuisi paremmin esiteollisen yhteiskunnan yhteisöllinen logiikka. Esiteollisessa yhteiskunnassa kaikkien yhteisesti omistamalla (yhteisömaa ja jokamiehen oikeudet) oli tunnustettu asema yksityisen omistuksen rinnalla.

Hyvän asian puolesta voi taistella

Laitoin tämän juttuni myös etukäteen kommentteille.

Sain palautetta, jonka mukaan olisi syytä miettiä, onko aiheellista mennä tölväisemään ministeriä, joka kuitenkin keskeisesti päättää myös kirjastojen resursseista. – Kommentti sinällään on ymmärrettävä, enkä sitä kritisoi. Otan sen esiin lähinnä siksi, että se kuvaa tiukkaan juurtunutta ajattelutapaa. Kai Ekholm on sensuuria koskevassa tutkimuksessaan todennut, että historian kuluessa kirjastot ovat yleensä asettuneet valtaa pitävien puolelle. Tästä ”kiltin oppilaan” asenteesta on ilmeisen vaikea päästä eroon.

Vastakkainen kokemus on viime kesältä, *Cycling for libraries* -epäkonferenssista. Osanottajat kiersivät Baltian maiden pääkaupunkien katuja poliisisaattueessa, aiheuttaen mahdollisimman paljon epäjärjestystä ja keräten huomiota.

Olisiko tästä yleisemminkin jotain opittavaa? Hyvän asian puolesta kannattaisi joskus ehkä hie-
man rettelöidäkin. 📖

Tietoa kirjoittajasta:

Pekka Heikkinen, lakimies

Kansalliskirjasto

Email. Pekka.heikkinen@helsinki.fi